

C. МЕДЕУБЕК ҰЛЫ

ШЕШЕНСӨЗДЕГІ ЖУРНАЛИСТИК-СӨЗГЕРЛІК АЙТЫНДАР

Шешенсөздің көсіби түрі дегенде біз журналистика саласында жылдар бойы шығармашылық ізденулер нәтижесінде дүниеге келген және әр заман талабы мен үрпак талғамы мен танымына орай екшеліп, қалыптасып, қоғамдық санаға қозғау салуға қолданылатын ауызша айту арқылы жүзеге асып келе жатқан айтындарды айтамыз. Ауызша публицистиканың, яғни шешенсөздің көсемсөзде яғни жазба публицистикада қолданыла келе тұрақталған, жаңр бол орнықкан тұрларін иемденуі нәтижесінде радио және теле журналистикада еркін қолданылып жүрген тұрларі бар. Олардың қатарында әрине сырашар (интервью), сұхбат (беседа), анфрагат (заметка), оқиғат (репортаж), хабарат, (сообщение), жанағат (новость) бар. Біз солардың болмысына тоқталамыз.

Сырашар, яғни интервью – журналистің айтушымен бетпе-бет отырып немесе телефонмен белгілі бір қоғамдық мәселеге катысты сұрап қою және оған тікелей жауап алу арқылы тыңдаушының санасына қозғау салу әрекетін жүзеге асыратын айтын. Мұнда журналист немесе айташы тек сұрап қоюшы және сол сұраққа жауап алушы ролін атқарады. Журналист жауап берушінің козғалған мәселеге катысты не ойлайтынын, кандай пікірі барын біле отырып, бұқараның да ойына ой салуды көздейді. Жауап берушінің кері қойған сұрағына жауап беруге міндettі емес. Интервьюдің өү бастапқы қызметі сұралманның сырын білу болатын.

Батыстық ұлғіні, американдық нұсқаны «озық мәдениет» деп білестін біздің кейбір білермендеріміз «халықаралық атальымдарды аударуға болмайды» деп кесіп айттып жатады. Тілдік үрдіс күн сайын толығып, күн сайын жаңғырып отырады. Тілдік айналымға түсken шет тілдік атальым уақыт өте келе пішіндік өзгеріске тусуі өбден мүмкін. Сондықтан «болмайды» деп кесіп айтпас бұрын, аударуға келсе, аударып көру қажет. Аударма сәтті шықса, ол ана тілінің занылықтарына қайши келмесе, «тілге женіл, жүрекке жылы тиіп, айналасы теп-тегіс жұмыр келіп жатса», оны неге теріс көруіміз керек?!. Мысалы, «мұражай», «мұрағат», «мәтін», «әнұран», елтаңда», «өуежай» деген сөздер алғаш тосында естіліп еді, қазір тілімізге сінісп кетті. Мұндай тілімізге соңғы екі-үш жыл арасында тілімізге сіністі болып кеткен сөздер катары көбейіп келеді. «Ха-

лықаралық атальным» екен деп қабылдай берсек, күндердің бір күнінде өз ана тілімізден ажырап қаламыз. Өйткені, қазіргі жаһандану үрдісі сырттан кім-көрінгеннің заттық-рухтық үғым-түсініктерін жапатармағай енгізіп жатыр. Осы тұста шет мемлекеттердің ұлт тілін сактауға байланысты жасап жатқан тірліктері бізді де ойландыруға тиіс. Мысалы, қытай, жапон, корей, араб, үнді тілдерінде *atom*, *газ*, *цех*, *йод*, *цемент* деген сөздерді кездестіре алмайды екенбіз. Австрия, Бельгия, Германия, Швейцария елдері біртұтас герман тілін сактап қалу үшін сонау өткен фасырдың 70-жылдары-ақ «Арнаулы мақсаттар тілі» деген жобамен сырт мемлекеттер атальымдарын неміс тіліне аударып барып қолдануды қолға алған. Чехтар бұдан бұрын қимылдаған, 30-жылдардан бастап неміс және латын, грек тілдерінен енген атальымдарды алмастыратын чех тіліндегі баламаларын жасаумен айналысқан. 1932 жылы Ататүркің бастамасымен «Түрік тілі қоғамы» құрылып, сол кезде басталған түрік тілінде ғана атальным жасау ісі бүтінге дейін жалғасып келеді. Оны айтасыз, кешегі коммунистік темір құрсаудың ішінде болған, орыстандыру саясатының салқыны тиғен монғолдар біз «ләппайтақсырлап» аузымыздан тастамайтын, айтпасақ ана тіліміздің тамыры үзілердей көріп қалған *микро-, авиа-, анти-, контр-, транс-, моно-, гидро-, нео-, граф-, грамма-, гипер-, супер-, ультра-, архи-*, деген грек және латын тілдерінен енген атальымдық қосымшаларды ұлт тіліне аударып барып қолданады. Мысалы олар «микроскоп» дегенді *бичил харуур*; «макроструктура» дегенді *уләмж бутәү*; «монография» дегенді *ганц сәдәвт*; «моносемия» дегенді *ганц үтгат* деген ғылыми айналымға түсірген. Одан ұлт тілдері ұтылып отырған жок, қайта дербестігін сактап келеді.

Рас, дәл мағынасын беретін баламасы тілімізде жок, бірақ аса қажет болған соң кей сөзді, амалсыз аудармай қабылдауға тұра келеді. Аударуға мүмкіндік бермей бірден қолданыска еніп кететін атальымдар уақыт өте келе өз аудармаларын табатыны көміл.

Өзбаламасын көптен күткен халықаралық атальным санатындағы сөздің бірі – «интервью». Бұл сөздің айттылуы қазақ тілінің ішкі қалыптарына келмейді. Өйткені қазақ тілінде жінішкелік белгі де, «ю» деген әріп те жок. Және ол дыбыстар катар келетін сөз де жок. Егер бұл атальымның мағына-

сын іздел көрсек, «ішкі ойды білу», «көкейдегіні сыртқа шығарту», «сыр ашу». Демек, бұл терминнің қазақша баламасы кейбір акпарат құралдары пайдаланып жүргендей— «*сырашар*» деп аталғаны қөнілге қонымды. Егер көсіби айқында масын айтсак, *сырашар дегеніміз - жеке тұлғаның қогам туралы*, сол қогамда өмір сүріп отырған өзі туралы, болмаса қогамда болған оқиға туралы пікірін қойылған сұрапқа жауап алу арқылы білу мақсатынан тұған журналистік жарияланым. Біреудің ішкі ойын сұрапқоя отырып *сыртқа шығарту мақсатынан тұған замансөздік туынды*. Демек, журналист белгілі бір тұлғаның ішкі сырын жүртқа жария ету пиғылымен оған сұрапқа қояды, қойған сұрағына жауап алуға тырысады. Оның мақсаты— әлгі адамның сырын ашу. Тегінде журналист айттарманына ішіне сактап жүрген сырын айтқызу үшін сұрапқа қояды. Сол сұрапқарына алған жауабын бұқаралық акпарат құралдарына жарияласа, ол жарияланым қазак тілінде «*сырашар*» деп аталады. Сырашардың халықтық түрі құнделікті өмірде қайталанып тұрады. Қоғамнан тыс өмір сүре алмайтын адамдар бір-біріне сұрапқа қойып, одан жауап алышп, белгілі бір мәселе жөнінде пікірін біліп, болған оқиға жөнінде ойын танып тұрады. Осының бұқараға жария болған нұскалары сұрыптала, екшеле келе *сырашар* айтыны қалыптасады. Қазір радиода да, теледидарда да сыршар жиі қолданылады.

Сұхбат.

Журналистикада бұрыннан бар термин. Бірақ мұны кей зерттеушілер, сондай-ақ журналистердің өзі кей жерде «интервью» дегеннің орнына қолданып жүр. Бұл біздіңше бір сөз болса да ана тілінде болса деген ойдың нәтижесі болса керек. Бірақ сұхбат өу бастағы қазақы мағынасында екі немесе одан да көп (ары кетсе эфир уақытының шектеулілігіне байланысты үш, төрт) адамның қоғам алдында кордаланып қалған өзекті мәселе төнірегінде өз пікірлерін ортаға салуы. Мұнда ортадағы айташы таңдалған тақырыпқа жетелеп отырушы ролін аткарады да айтушылар сол тақырып төнірегінде бір-бірінің пікіріне қосылатынын не қосылмайтынын айта отырып, өз тұжырымын ортаға тастайды. Бастамасын да, қыздырмасын да, корытпасын да журналист яғни айташы өзі жасайды. Сұхбат екі адамның ортасында да бола береді. Мұндайда біреуі бастамашы болады яғни айташы ролін аткарады.

Ангарат

ХХ ғасырдың бас кезінен бастап атальным шығармашылығымен айналысқан және ол істін жай-күйін жақсы білген Алаш зияллылары сырттан

келген атаулар мен атальмадарды қазақыландыру кезінде бірнеше әдісті қолданды: біріншіден, тілдік қорымызда бар дайын баламаларды қажетке жарату; екіншіден, мағынасын қазақ тіліне дәл аудару арқылы жана сөз жасау; үшіншіден, бөтен сөзді ана тіліміздің дыбыстық болмысына икемдеп барып қабылдау. Шамғали Сарыбаев атальным туралы пікірталаста «жат сөздерді тіл занына бағындырғанда, кара халық бағындырады, соны үлгі қылу керек... Кей біреулер термин мәселесінде «шет жұрттарда былай ғой, біз де сүйте салайық» дейді. Ондай сүйейсалды сөздерді қойып, алдымен қазак тілін жете білу керек. Соның занына қарай іс қылу керек» (1) депті. Бір қызығы — Ахмет Байтұрсынов бастаған Қазақ білім кемесиесі сырттан келген атальмадарды жапатармағай сол қалпы қабылдамаған. Тіпті «ура» деген сөзді «Алаш» деп аударғаны үшін Ахметке саяси айып тағуға дейін барған Сәбит Мұқановтың өзі: «Сингармонизм» деуге тіл сынса, терминдеріміз бара-бара жүркөті сындыруға айналды»(2) деген еді. Тіл майыстырып, жүрек «сындыратын» сырттан енген кейір атальнымдар ұлт санасына сіңісе алмай өлі күнге сөйлемдерімізді шүбарлап келеді. Терминтанушы ғалымдар ұлт тілінде атальным тұзу, сөзжасам, терминқор қалыптастыру жөнінде былай дейді: «Ұзақ жылдар бойы өзге тілді үлгі тұтып, өз тіліміздің мүмкіндіктерін шектеп келгендей, бізде қазір термин шығармашылығы жоғары кәсіби деңгейде жүргізіле алмай келеді. Жалпықеңестік термин-қор қалыптастыру кезеңінде Ахандардан басталған ұлт тілінде термин жасау дәстүрі жалгасын таптай, термин шығармашылығы тоқырауга үшінрады. Біз өзіміз термин жасауга емес, негізінен өзгелердің жасаған дайын терминдерін қабылдауга дағыланық... Ұлттық терминқор қалыптастырудагы жақсы дәстүр жалгасын тапса екен дейміз. Дәстүр сабактастығы сақталған жерде іс ілгері басып, тәжірибе жинақталары сөзсіз», - дейді(3). Олай болса бұл істі қолға алушы өлдекімдерден немесе сырттан күтпей әр сала мамандарының өздері кіріскеңі азбал деп үғамыз.. Өйткені, кәсіби маман ғана өз ісінде үғымдарды толық түсінеді, қандай мағына беру керек екенін біледі. Үғым мен мағына тоғысқан сөзді іздеу немесе жасау нақты тәжірибемен айналысатын адамдардың қолынан женіл жүзеге асатыны сөзсіз. Мысалға біз сөз етіп отырған қазақ публицистикасының бір жанры «заметка» деп аталады. Бұл орыстың «заметить» деген сөзінен алынған. Өзі үш түрлі мағынада қолданылады: 1. көріп қалу, байқап қалу; 2. есінде қалдыру, қаперге алу 3.

белгілеп алу; Осылардың бәрінің мағыналық жүгін қазактың бір ғана «аңғару» деген сөзі көтөре алады. Қазақ тілінде «аңғар» сөзі үш түрлі затесімдік мағына береді: 1. Тау аралығы, сай сала; 2. Ынғай, рет, жай; 3. камба. Бізге қажеті және біздің көсіби ұғыммызыға сәйкес келетін етістік мәнді 4. «аңғар» сөзі. Бұл мән-жайды **түсіну, байкау** деген мағына береді.

Осы бір ғана «аңғар» етістігінен: *аңгарғышы, аңгарғыштық, аңгарла, аңгарлы, аңгарлылық, аңгарсыз, аңгарт, аңгартқызы, аңгарту, аңгартусыз, аңгартыл, аңгару, аңгарушы, аңгарушылық, аңгарулы, аңгарусыз, аңгаруынша, аңгарыл, аңгарым, аңгарымды, аңгарымдылық, аңгарымпаз, аңгарымпаздық, аңгарыс* деген сөздер түрленіп шығып тұр. Ал енді осындай мәндегі «байқа» сөзін алсақ, оның тіліміздегі түрленісі дәл «аңғар» сөзімен бірдей емес. Көз жеткізу үшін тізіп көрелік: *байқа, байқағыш, байқағыштық, байқал, байқалт, байқалу, байқам, байқамдық, байқампаз, байқампаздық, байқап-байқап, байқас, байқаста, байқастау, байқастыр, байқасу, байқат, байқатқызы, байқатқызы, байқаттыр, байқату, байқау, байқаулы, байқаусыз, байқаусызыда, байқаушы, байқаушылық* деген сөздер түрленген. Мәселе түрленген сөздің санында емес, солардың орыстың «заметить» деген сөзінің мағынасын дәл ашып беруінде. Жоғарыдағы «аңғар» етістігінен өрбіген сөздер бір түбірден таралып, бастапқы мағынасынан алшактамаған. Ал «байқа» етістігі басқа да мағыналарға ие болған. Мысалы 1. «байқам»; Бұл «аңғарым» дегенмен бірдей. Бұл мағынасында «заметка» дегенге жақындаиды. Дегенмен «аңғарым», «байқам» дегендердің астарында іс өрекет қана көрініс табады. Біріншіден, бізге қажеті – сол аңғарымның немесе байқамның жүртқа жария болған болмысы. «Мынау -менің аңғарымым» немесе «мынау аксақалдың байқамы» десек, сол аңғарымның я байқамның бұқараға жарияланған шешенсөздік нұсқасын қалай атайды? Екіншіден, «байқа» дегеннің «абайла» деген де мағынасы бар. Үшіншіден, «байқау» сөзі орыстың «смотр» деген сөзінің баламасы ретінде тілімізге орнығып қалған. Сондықтан «байқа», «байқау» етістігінен туындаған «байқам» затесімі «заметка» дегенге қазақша балама ретінде орныға алмауы мүмкін. Орныға алмайтын тағы бір себебі – термин яғни атальным бір өзі бірнеше мағына беретін сөзден тұрмай керек.

Біздіңше «заметка» дегеннің қазақша баламасы басқаша жасалуы қажет.

Журналист көргенінен, естігенінен, тындағынан, оқығанынан көшірмелікке аса керекті бір

жайды *аңғарып* қалды. Сол жөнінде қысқа ғана *ақпарат* бере отырып мәселенің мәнін бұқараға білдірді. Бұл жарияланым «аңғарат» деп аталауды. Мазмұндық өрі пішіндік жағынан «заметка» дегеннің орнына дәл келетін бұл айтының мағынасы аңғарғаннан туындаған *ақпарат* (*аңғар + ақпарат=аңғарат*) немесе аңғару арқылы дүниеге келген лұғат (*аңғар+лұғат=аңғарат*) деп түсінген абзал. Аңғарат радио мен телевидениеде шешенсөз айтыны ретінде қолданылады. Айтушы немесе журналист қоғамда болып жатқан оқиғалар немесе құбылыстар туралы айта келіп өз пайымын, тұжырымын, көзқарасын қысқаша білдіреді. Сол арқылы қоғамдық пікір туғызға үмтүллады. Оны өзі тікелей эфир арқылы жүртқа жария қылады. Осы аңғараттың халықтық үлгісі бар ма? Әрине бар. Мұны көзі қарақты кез келген адам жиналған қауымның алдында айтады. Өзі өмір сүрген ортада болған жайға айта келе соған қатысты жеке пікірін білдіріп, неге олай ойлайтынын да ортаға, көшілік назарына тастайды. Сөйтіп ол оқиға туралы қоғамдық пікірдін тууына себепші болады. Аңғарат кез келген жerde айтыла бермейді. Тындауши орта қажетсінгенде немесе болған оқиға туралы сөз қозғалғанда дүниеге келеді. Аңғаратты ел санағына сіңімді үлгіде жеткізу үшін айтушының өзі көзіқарақты және айта білетін, тиянақты ой түье алатын адам болуы керек.

Хабар және хабарат

Шешенсөздің ең ұшқыр айтындарының бірі. Қоғамда *болатын оқиға* (шара, жарыс, кездесу, ойжиын, концерт, жиналыс, мәжіліс, т.б.) жөніндегі мәліметтердің алдын ала қысқаша айтылған жиынтығы. Хабардың ауызша пішіні дер кезінде хатқа түсірілмегендіктен, классикалық үлгі сакталмаған. Бірақ хабаршылар акпарат жеткізудің дәстүрлі халықтық пішінін сактап отырған. Қебінесе акпарат беруші нені, қалай айтдейді, хабаршы дәл солай жеткізеді. Хабар оқиғаның тек болатының ғана жеткізеді, сонымен бірге оқиғаның жалпы жүртқа қатысы және ортақ мәні болғанда ғана таратылады. Оқиға естіген жүртты елең еткізетін, көніл аударатын және соған тікелей де, жанама да қатысы бар болғанда ғана хабар пәрменді. Қоғамдық мәні яки жалпы жүртқа қатысы болмаса айтыла салған хабарға жүрт құлақ аса бермеген. «Хабарат» деп біз айташының, айтаманының, айтушының, айтартманың эфир арқылы тындармандарға немесе көрермендерге өмірде болған оқиға, құбылыс, өрекет, атқарылған жұмыс, істелген істер жөнінде қыска да нұсқа деректі түрде айтуы. Бұл қалып-

тасқан тілдік қолданыста «хабар» деп те аталып жүр. Әрине, осылай айтыла берсе да артық емес деп немікүрайды қарауға да болады. Бірақ біріншіден, қазақ болатын істі күнібұрын хабарлайды. Арнайы хабаршы арқылы хабар айттырады. Яғни келешекте болатын шара (қыз ұзату, келін түсіру, той жасау, ас беру т.б.) туралы алдын ала айтылатын таратылатын акпаратты «хабар» дейді. Хабар шара өтіп кеткеннен кейін берілмейді. Екіншіден, ғылыми қисын мына жайтты да алға тартқысы келеді. «Хабар» дегенді орыс тіліне аударсак, оның бірнеше мағынасы барын білеміз: 1. весть; 2. известие; 3. сообщение; 4. осведомленность. 5. телерадиожурналистикада «передача» дегеннің де мағынасын береді. 6. Оповещение; 7. Информация. (4)Бұлардың әрқайсының жеке-дара мағыналық атқаратын өз жүгір бар. Дегенмен, кәсіби аталым, ғылыми термин қалыптастыру үшін басы ашық, бір мағына беретін сөз қолдану керектігін ескерсек, ауызша публицистиканың теориясында басқа мағыналас сөздермен шатастырмас үшін жана термин қабылдануы тиіс. Болатын жай туралы хабар әр жерде айтылуы мүмкін. Болатын бір ғана шара туралы акпараттың «хабарландыру» деген атавы да бар. Бірақ бұл насиҳаттық қызмет емес, жарламалық мағынада, жарлау мәнінде айтылады және кәсіби мәнінен гөрі бұқаралық сипаты базым. Ал арнайы акпарат құралдары арқылы жалпы жұртқа кәсіби шығармашылық сарабынан өтіп барып жария болған бұл айтынды «хабарат» десек дұрыс болар еді.

Жаңалық және жаңағат.

Бұрын-сонды болмаған, ешкім естімеген және көрмеген істін, оқиғаның болғанын, тың ойдың жүзеге асқанын бұқараға жеткізу, тарату максатында дүниеге келген айтындар жиынтығын «жаңалық» деп жүрміз.

Өркениеттік даму сатысына көтерілген сайын, әлеуметтік қатынастар, саяси-экономикалық үрдістер құрделенген сайын сөт сайын қоғамда жана істер жүзеге асып жатады. Осы жана істер жөніндегі акпаратты «жаңалық» деп атаву қаншалықты қисынды? «Санаға сіңісті болып кетті ғой, оны бұзып қайтеміз» деген желеумен елемеуге де болар еді. Бірақ мына жағдайды да ескермese болмайды. Өнеркәсіп орнында бір маман бұрын еш жерде болмаған құрал ойлап тауып, өндіріске кости. Бұл – өнеркәсіптегі жаңалак. Математика ғылымында бір ғалым жана теорема ойлап тауып, ғылыми айналымға ұсынды. Бұған дейін мұндай теорема өлемде болмаған. Бұл да жаңалық. Бұлар туралы тек авторлар мен соның айна-

ласындағылар ғана біледі. Бірақ мұндай жаңалықты барша жұрт, бүкіл әлем білуі керек кой. Ендеше мұны акпарат құралдары арқылы айту керек, жұртқа жариялау қажет. «Жаңалық» деген атаудың айқассөзі(антонимі) – «ескілік». Жаңалық дегеніміз өмірге соңғы сәтте дүниеге келген болмыс, құбылыс, жана әрекеттер қорытындысы. Демек, өмірдің кез келген саласында болып жатқан тың өзгерістердің бәріне, бұрын ешқашан болмаған, соңғы сәтте ғана ашылған құбылыстарға, табылған өнертабыстарға, жана нәрселерге қойылатын жалпы атаву – жаңалық. Журналистикағы жаңалық пен өнеркәсіптегі, ғылымдағы жаңалықтардың мәні мен мағынасы екі басқа. Мысалы, орыс тілінде бұрын-сонды болмаған істін дүниеге келуін «открытие», «новшество» және «новое» деп те атайды. Қазақ тілінде ол сөздердің дәл баламасы болмаған соң бәрін бірақ сөзben «жаңалық» деп атап атап кеткен. Бір сөздің бірнеше мағынасы болса ол термин ретінде санаға сіңісті болып кете алмайды. Әр кәсіптің өзіндік ерекшелігіне қарай даралық сипаты, тұлғалық өзгешелігі бар термині де болуы керек. Сондықтан, акпарат құралдары арқылы жаңалық туралы берілетін журналистік-сөзгерлік көрсетілім немесе айтылымның, яғни жарияланымның кәсіби аталымы «жаңағат» болғаны орынды деп білеміз. (Бұл атауды газет-журналда да қолдануға өбден болады.) Яғни болатын емес, соңғы сәтте болған немесе болып жатқан іс туралы жарияланған тың акпараттар жиынтығын жаңағат дейміз. Жаңағат жанрының кәсіби ерекшеліктері – мақсаты, қызметі, дайындалу, айтылу, берілу әдіс-тәсілдері телерадио журналистикада қалыптасып, санаға сіңісті болып кеткен. Оны кәсіби терминмен атаву бұл салаға ғылыми баға беріп, ерекшелігін айқындаپ, әдіс-тәсілдерін үйреп, машықтану және оларды оқыту үшін керек.

ӘДЕБІЕТ

- Орысша-қазақша әскерлік атаулары. –Астана, 2005. 7- б.,
- Орысша-қазақша әскерлік атаулары (Кириллицага түсіріп, алғысөзін жазған Ш.Құрманбайұлы). –Астана, 2005. 9-10 бб.
- Ш.Құрманбайұлы.
- Орысша-қазақша сөздік. ҚСӘ Бас редакциясы, – Алматы, 1981, 1-том, 97-б.

Резюме

Шешенсөздің кәсіби түрлері журналистикамен байланыста қарастырылады. Әсіресе ,радиожурналистика мен тележурналистикада қолданылатын атальымдар мен айтындардың шешенсөзге қатыстылары болмысына назар аударылады.